

NİYAZİ BERKES: TÜRKİYE’DE ÇAĞDAŞLAŞMA

GİRİŞ

Berkes kitabın hemen girişinde “laiklik, sekülerizm, çağdaşlaşma” gibi kavramları, kelimelerin etimolojisi yönünden incelemeye tabi tutmuştur. Bu incelemelerden yola çıkarak laiklik teriminin Katoliklik temelinde yorumlamakta ve bu inancın bir sonucu olarak ortaya çıktığı iddiasını ortaya koymaktadır. Protestanlıkta ise bu terim yerine “sekülerizm” teriminin kullanıldığını belirtmekte, sebep olarak her iki mezhebin din-devlet ilişkisi konularında farklı dinamikleri bulunmasını ileri sürmektedir. Kelimelerin köken itibarıyla kullanıldıkları coğrafyada (Fransa, Almanya) din ve devlet ilişkisine ilişkin farklı yorumların özelliklerini aldığını belirtmektedir. Sonuçta iç dinamikleri ve herhalde farklı yorumları olan iki toplumun meseleye farklı terimlerle yaklaşmış olmasından yola çıkarak apayrı bir inanç ve yaşam biçimi olan İslam toplumlarında her iki terimin de kullanılmasının yetersiz ve yanlış olduğu savını ileri sürmüştür. Bunun yerine İslam coğrafyası için daha geçerli ve koşullara daha iyi uyduğunu iddia ettiği “çağdaşlaşma” kavramını önermektedir. Gerekçe olarak da İslam’da Katolik inancı gibi ruhani dünya ile gerçek dünyayı net çizgilerle ayıran kurumların olmamasını göstermiştir.

Burada bir şerh koymak zorunluluğu mevcuttur. Ki kitabın düzenleyicisi olan Ahmet Kuyaş da benzer bir yol dipnotunda gitmiş görünmektedir. Birincisi Berkes’in kitabı yayınladığı tarih de dahil, geçmişten günümüze siyasal bilimlerde toplumların terimlere atfettiği anlamlar incelenmekle birlikte, bu terimlerin kavramsallaştırılması ile ilgili dine ya da mezhebe göre farklı anlamlar yüklemek gibi bir “bilimsel” yaklaşım bulunmamaktadır. Bilim nesnel kavramlar oluşturmak ve var olanı açıklamakla ilgili olduğuna göre burada nesnel bir yaklaşım kullanılmadığını rahatlıkla söylemek gerekir. İkincisi ayrıca bir kilise kurumu barındırmadığı için din ve dünya işleri hususunda İslam ve Katolikliğin tamamen ayrı yapılar olduğunu öne sürmek de fazlaca iddialı bir yaklaşımdır bize göre. Pek çok yönden İslam ve Hristiyanlık benzer yapılara sahiptir. Hristiyanlıkta kilise vasıtasıyla kurumsallaşan “devlet dini” İslam’da da “halifelik” makamı ile benzer bir yola girmiştir. Elbette farklı yöntemleri ve apayrı gelenekleri olan iki dinin çok ayrı uhrevi ve dünyevi yaklaşımları mevcuttur. Ancak tarihsel ve siyasal yönden çok da apayrı neticelere yöneldikleri söylenemez. Her şeyden önce Katoliklik bir din değil bir mezheptir. Ve Protestanlık da zaten Katolik Hristiyanlığa duyulan tepkinin sonucu olduğuna, sonuçları yüzyıllara yayılan savaşlar sonunda Avrupa’da güç dengelerini değiştirdiğine göre her halde Protestan mezhebindeki kurumların Katoliklik ile aynı olması beklenemez. Kilise ve Papanın ruhani üstünlüğüne karşı savaşa girmiş bir mezhebin nasıl kendi kilisesi ve kurumları olabilir ki! İki mezhep arasındaki çatışma zaten tam olarak bu konu üzerinedir ve Protestanlık bu kurumların tamamının reddi üzerine kuruludur. Dolayısıyla “Laiklik” terimini Katoliklikteki gibi kullanmasına ihtiyaç ve gereksinimi yoktur.

Ancak bir başka yönden İslam ve Hristiyanlığın iki büyük tek tanrılı din olarak siyasal gelişimi üzerinde bir benzerlik kurulabilir. Hristiyanlıkta ruhban sınıfının halk üzerindeki baskısına son vermeye yönelik başlayan Protestanlık hareketleri ile İslam’da “Emevi Müslümanlığı” ile ifadesini bulan kurumsallaşmış halifelik erkine karşı Şii ve Alevi hareketlerinin başlattığı karşı tez arasında daha ciddi bir bağ vardır.

Burada sorun dinin içerisinde kendisine özgü kurumların gelişip gelişmediğinden ziyade, dinsel kurumların temsil ettiği toplumsal gruplar ile onların karşısına çıkan grupların savlarının benzerliği ise verdiğimiz örnek kesinlikle daha nesnel ve kapsayıcıdır.

Berkes'in Hristiyanlık ile ilgili verdiği üç aşamalı tarih projeksiyonu da bize göre sıkıntılıdır. Yazar Hristiyanlık tarihindeki aşamaları üçe ayırmış ve ilk aşamada Hz. İsa'nın öğretisinin dünya ve devlet karşısındaki konumunu belirleyen ilk kişi olarak Aziz Pavlos'u göstermiştir. Ona göre; bu aşamada iki hükümlanlık birbirine karışmamakta ve dünyevi hükümlanlık ayrı, ruhani hükümlanlık ayrı olarak görülmektedir. İkinci aşamada kilisenin çok güçlenmesi ve devletlerin üzerinde bir güç olarak "ruhani dünya hükümdarlığı haline gelmesi" üçüncü aşamada ise "kilisenin siyasallaşırken, devlet kiliselerinin ortaya çıkması" biçiminde gelişmeler yaşanmıştır.¹ Ancak tarihsel süreç bu savları desteklememektedir. Birincisi Hz. İsa'nın öğretisi baştan itibaren devlet ve iktidar karşıtıdır. "Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrının ki Tanrı'ya ve kılıçla yaşayan kılıçla ölür" gibi Hz. İsa'ya atfedilen sözlerde ve yine peygambere atfedilen Süleyman Mabedini bir gün içinde yıkıp yeniden yapacağına yönelik alegorilerde anlatılan husus bizce iki ayrı iktidar; yani dünyevi ve uhrevi iktidar olduğu hususu değil, bizzatı "tek bir iktidar" olduğu hususudur. Takipçilerinin politika gereği pasif direnişe geçmeleri, sessiz kalmaları ya da dönemsel olarak barışçıl davranarak yürürlükteki iktidarlara uyumlu gözükmeleri ayrı bir husus olmakla birlikte teorik gerçeği değiştirmez. Hristiyan mezheplerin tümünde Rab ve İsa tek gerçek ve yetkin makam sahibidir. Ve iktidarı "dünyevi iktidarlara çok ötesinde" doğal olarak da hepsinin üstündedir.

Ancak Berkes'le aynı şekilde ikinci aşama diyebileceğimiz husus, kilisenin güçlenmesi, iktidarı ele geçirmesi ve Papalık Makamının tüm erki elinde toplaması değil, çok daha erken dönemlerde başlayan Hristiyanlığın güçlenerek devleti ele geçirmesidir. Kaldı ki bu aşama da dinsel öğretilerin değişmesi ve pasifist yaklaşımın tamamen terk edilerek dinin bir devlet gücü haline gelerek toplumda egemen olması durumu yaşanmıştır. Öyle ki emperyal bir güç haline gelmiş Hristiyanlığın Roma İmparatorluğunun resmi dini olması; kanlı ve yıpratıcı Pagan-Hristiyan çatışmaları sonucunda İmparator Konstantin tarafından bir vakıa olarak görülmüş, MS. 325'te gerçekleştirilen İznik Konsülünde devlet dini olacak bu Hristiyanlığın temel esasları yeniden şekillendirilerek nizama uygun bir düzene sokulmuştur. Nihayetinde Hristiyanlık bir devlet dini ve onun en önemli egemenlik kollarından biri olarak İsa Mesih'in vaazlarının tersine bir gelişim göstererek yüzlerce yıl devlet oligarşisinin, baskı ve sömürü aracı olarak kalmış, ancak toplumsal ve dinsel mücadeleler; isyanlar ve devrimlerle geriletilerek bugün tartışma konusu olan din-devlet işlerinin düzenlenmesi hususlarına gelinebilmiştir. Ki üçüncü aşama olsa olsa bu noktadır...

İslam da benzer biçimde Hz. Muhammed'in basitçe tutumluluk, sadelik, doğaya saygı ve barış içinde yaşama olarak vahyettiği bir "alt sınıf" inancı iken her türlü iktidarla çatışmış, yerleşik dinler, devletler ve geleneklerin tamamını karşısına alan "yalnız Allah'a sadakat" düsturuyla devrimci bir nitelik taşımış, nihayetinde başarıya ulaşarak Mekke-Medine merkezli, çok dinli çok kültürlü bir şehir yönetimi kurmuştur.

Bu noktada hala demokratik yönlerine vurgu yapılan Medine Sözleşmesi ve Akabe Biatları önemli unsurlar sayılmaktadır. Ancak nihayetinde Peygamberin vefatıyla başlayan iç çatışmalar, kendisinin hayattayken galip gelerek gerilediği egemen grupların (Emeviler) daha kendisi yeni

1 Berkes Niyazi, YKY Yayınları, 2006, 23.

vefat etmişken çıkan karışıklıklardan yararlanarak nihayetinde Peygamberin ailesinin de katledilmesine yol açan kanlı bir mücadele ile iktidarı geri almalarıyla sonuçlanmıştır.

Hız. Muhammed'e en çok direnen ve savaşıyan grupların, onun vefatıyla bu defa İslam çatısı altında Peygamberin nispeten yoksul kitleleri temsil eden ailesiyle çatışarak (Haşimiler) bu kitleleri ya yok etmesi ya da sürmesi sonucu ilk İslam Devleti (Emevi Halifeliği) doğmuştur. Tıpkı Hristiyanlıktaki Katolik-Protestan ayrışması gibi İslam'da da Emevi-Haşimi çekişmesi Sünnilik, Şiilik gibi mezhepleri ve Alevilik, Bektaşilik gibi yolları ortaya çıkararak İslam toplumunda binlerce yıldır etkisini sürdüren bölünmelere yol açmıştır. Bu arada Hız. Muhammed'in iman öğretilerini taşıyan inanç sistemi halifelik döneminde hızlı bir "devlet dini" dönüşümüne girmiş, böylelikle doğu toplumlarına özgü baskı ve sömürü mekanizmalarının bir unsuru haline gelmiştir.

Çok daha derin biçimde incelenmesi gereken bu hususlar, ana hatlarıyla birbirine çok benzer sonuçlar ortaya koymaktadır. İki tek tanrılı din de alt sınıfların desteği ile temel insani değerlerde düzenleme yapmak amacıyla vaaz edilirken taraftar kazanmışlar, büyüme ve gelişmenin bir sonucu olarak devlet ile irtibata geçen, sonrasında "devletleşen" din egemenliğin, iktidarın bir parçası haline gelmiştir. Bu bakımdan bizce dinle ilgili temel sorun dinin siyasal hayattan ya da toplumsal kurumlardan ayrılması değil, "devletten" ayrılmasıdır. Tanımı nasıl yapılırsa yapılsın. Yoksa devlet mi dinden koparılmalıdır?

Niyazi Berkes Osmanlı Devletinin niteliğinin (çok doğru bir biçimde) teokratik veya feodal olmadığını belirtmektedir. Osmanlı Devletinde din ve daha da özelde hilafet kurumu, ancak "hikmet-i hükümet" anlayışı gereği yer işgal etmiştir. Din ve onun sahip olduğu unsurlar ancak devletin güçlendirilmesi, genişlemesi ve büyümesi için fayda sağlıyorsa bir etken olarak rejimin yanında saf tutmuştur. Bunun dışında dini kurumların temsilcilerinin tek başına erk sahibi olmaları ya da toplumda safi bir çekim alanı oluşturmaları gibi bir durum söz konusu değildir. Devlet ve iktidara din unsurları bakımından etki etmişlerse bile, bu ancak iktidarın zayıflaması ya da hükümdarın kişisel tercihleri sebebiyle olmuştur. Türk devlet geleneğinde yazarın da çok yerinde tespit ettiği üzere "nizamı âlem" ve "ebet-müddet" unsurları baskındır. Tanrı yeryüzünde kurduğu nizamı yürütme görevini Türk hakanına vermiştir. Dolayısıyla Hakan yetkilerini doğrudan Tanrı'dan almakta ve yeryüzündeki tek otorite olmaktadır. Ancak Osmanlı Devletinde ve genel olarak bütün Türk devletlerinde, Avrupa'da görülmemiş şekilde dinsel bir hoşgörü olduğundan, kanunların ve hukuk nizamının şekillendirilmesinde gayrimüslim tebaaya da yer verilmekte, bu da Batılıların Osmanlı'yı bir teokratik devlet olarak algılamalarına neden olmaktadır ki çok yanlış bir tasvirdir. Burada yazarın yine halifelikle ilgili çarpıcı bir tanım yaptığı görülmektedir. Berkes'e göre Osmanlılarda padişah Peygamberin değil, Tanrının halifesidir. Gücünü Tanrıdan alan ve Tanrının yeryüzündeki gölgesi sayılan Türk hakanlarının Osmanlı Devletinde vücut bulmuş halidir. Dolayısıyla bu biçimde Osmanlı Sultanının elinde tuttuğu güç çok tartışmalı bir konu olan peygamber halifeliği değildir.

Osmanlı Devleti'nin batı karşısında üstün olduğu üç yüzyıllık dönem boyunca Moğol, Selçuklu ve Bizans mirası olan bir üstünlük duygusu ile hareket ettiği anlatılmaktadır. Gerçekten de Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren Osmanlı yönetimi ekonomik, teknolojik ve askeri olduğu kadar düşünsel anlamda da bir üstünlük söz konusudur. Burada yazara katkı olarak şu söylenebilir: Yıldırım Beyazıt'ın Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilmesi ve ardından vefatı üzerine dört şehzadesi arasında süren taht kavgası ve savaşlarla geçen on bir yıllık

döneme “Fetret Devri” denilmektedir. Bu dönemde devlet dörde bölünmekle kalmamış, aynı zamanda neredeyse Anadolu’da fethedilen beyliklerin neredeyse tamamı tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Doğuda bu gelişmeler yaşanıp dört kardeş arasında kıyasıya mücadele sürerken, Osmanlı Avrupasında ne olduğuna baktığımızda, bir karış toprağın bile kaybedilmediğini, hiçbir bağımsızlık hareketi, isyan ya da benzeri bir olguyla karşılaşmadığını görmekteyiz. Başka bir deyişle Hristiyan Balkan tebaası sabırla Osmanlı’nın kendi iç çekişmelerini çözüp yeniden yönetime geçmesini beklemiştir. Bu dönemde batıda herhangi bir sorunla karşılaşılmasında Katolik Avrupa’da yaşanan sarsıntıların etkisi olduğu muhakkaktır. Ancak yerel herhangi bir kalkışma yaşanmamasında Osmanlı yönetiminden duyulan memnuniyetin etkisi olduğu bir vakıadır.

Türkiye’de Çağdaşlaşma adlı kitabında Berkes meseleye yukarıda anlatılan biçimde girizgah yaptıktan sonra konuyu üç ana bölümde ele almaktadır:

- 1-İlk Aşama
- 2-Mutlakiyetten Meşrutiyete
- 3-Cumhuriyet

Bu noktada anlam bütünlüğü sağlayabilmek bakımından yukarıda bahsedilen üç başlık altında eser incelenerek kısa değerlendirmeler yapılacak, sonrasında sonuç bölümünde kitabın ele aldığı ana fikirler etrafında eleştirisi yapılacaktır.

BÖLÜM BİR: İLK AŞAMA

Genel kabulde paralel biçimde, yazar da XVII. Yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti’nin Batıya karşı bariz bir üstünlüğü olduğunu kabul etmekte, bu üstünlüğün bozulmaya başlamasında miladı 1699 Karlofça antlaşması olarak koymaktadır. Gerçekten de pek çok otorite tarafından duraklama döneminin başlangıcı sayılan döneme gelinene kadar; yazara göre Osmanlı yönetimi Batı karşısında üstünlüğünü yitirmekte olduğunu sezmekte, ancak gerek Kafkas ve Balkan kökenli yöneticilerinin Batı Avrupa’yı tanımaması, gerekse Osmanlı Devleti’nin bir “Akdeniz Devleti” olması gibi gerekçelerle Batının üstünlüğü “sezilse de” herhangi bir düzenleme hareketine girişilememiştir.² Yazara göre; “Çağdaşlaşma tarihimiz, daha ilk aşamasında, birçok kesintiye uğramıştır. Geleneksel düzenin bozulduğunun ilk görüldüğü 1595 tarihi ile başlamış olan geleneksel düzene dönme görüşünün yetersizliğinin anlaşılmasıyla başlama tarihi olarak aldığımız ortalama 1700 tarihinden sonra” düzeni yenilemeden ziyade “Batıya uydurma” sorunu baş göstermiştir. Bu noktada yazar 1718 Pasarofça Antlaşmasını ilk reform hareketlerinin miladı olarak almaktadır. Bilindiği üzere bu antlaşmadan sonra başlayan 12 yıllık dönem “Lale Devri” olarak anılmaktadır. Niyazi Berkes’in bu dönemde Osmanlı üst sınıflarının sosyolojik yapısıyla ilgili önemli tespitleri vardır. “Lâle Devrinin yüksek yönetici tabaka açısından önemli bir özelliği, bu tabakanın din ve gaza karışımı olan eski Osmanlı ethosunun kendine

özgü zihniyetten kopmuş olmasıdır. Cevdet Paşa'nın İbn Haldun'dan alarak kullandığı bir terimle söylersek, Osmanlı asabiyeti artık sönmüştür.

Bu eski Osmanlı ethosunun dünyasal yanının özelliği olan askeri disiplin ve hukuksal sertlikle, onu tamamlayan dinsel yanı gazilik ve sofuluk karışımı bir püritanizm, yerlerini Lady Montague'nün fark ettiği deizme, hatta ateizme, tasavvufa, hatta Bektaşiliğe, musikiye, edebiyata ve hedonizme bırakmıştır.”³

Yine yazar lale devrinin önemli bir kültürel değişim olgusu olarak “kahvehanelerden” bahsetmekte ve toplumsal buluşma alanlarından biri olması anlamında bugün tam olarak önemi anlaşılmasa da geçmişte nice kanlar dökülen tütün ve diğer keyif verici maddelerin tüketildiği bu alanların önemli siyasal bütünleşme merkezleri olduğuna dikkat çekilmektedir.

Berkes Osmanlı tarihindeki ilk reform belgesi olarak 1718 antlaşmasının hemen sonrasında yazılmış olduğu tahmin edilen “Takrir” adlı bir metni göstermektedir.⁴ Bu bölümde 1717 sonlarında İstanbul’a gelmiş olan bir Hüguenot grubunun başında bulunan Rochefort adlı bir subayın ilginç hikayesi anlatılmakta, Fransa’da azınlık olarak baskı gören bu topluluğun Osmanlı ülkesine gelmek ve sanayi kurmak gibi bazı girişimlerde bulunduğu ancak Fransız elçisinden rüşvet alan bazı Osmanlı devlet adamları tarafından projenin engellendiği belirtilmektedir. Osmanlı Devleti’nin bu ve benzeri örneklerle bir kısmı yazar tarafından da betimlenen pek çok “çağdaşlaşma yönünde ileri adım atma” fırsatını kaçırdığı projelerden belki de en erken döneme ait ve en çarpıcılarından biri ayrıntılı biçimde bu bölümde anlatılmaktadır. Yine İbrahim Müteferrika’nın hikayesi de bağlantılı olarak anlatılmakta ve asıl kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu açıdan kendisine kadar yeterince araştırılmamış olan İbrahim Müteferrika konusunda Berkes çok ilginç saptamalarda bulunmaktadır. Katolik kilisesine mensubiyetinden, yayıncılık dışındaki özelliklerine ve kişisel hikayesine kadar pek çok kıymetli bilgiye yer verilmiştir ki araştırmalarımızdan edindiğimiz bilgilere göre aynı konuda Prof. Dr. Mahmud Esad Coşan tarafından yayınlanan eserinde yazara atıfta bulunarak Müteferrika hakkındaki ilk somut tespitleri yaptığını belirtmiştir⁵

Berkes’in İbrahim’e olan ilgisinin sebebi “Usûlü’l hikem fî nizâmi’l ümem” adlı eseridir Berkes’e göre eserin amacı; “Osmanlı devlet kuruluşunun bozulmasının, Avrupa devletlerinin güçlenmelerinin nedenlerini araştırmak, kalkınmak için Osmanlı devletinin neler öğrenmesi ve alması gerektiğini belirtmektir. Yazar, önce üç siyasa düzenini anlatır: monarhiya, aristokrasiya, demokrasiya. Bunları tanımlama biçiminden bellidir ki, İbrahim bunların asıl üçüncüsü ile ilgilidir.”⁶ Berkes bu eserden yola çıkarak “Nizam-ı cedit” kavramını ilk defa İbrahim’in kullandığı iddiasındadır. Ona göre “İbrahim Müteferrika’nın Osmanlı askeri gücünün çökmesinin en önemli nedeninin asker ile sivilin birbirine karışmış oluşu üzerine parmak basması” yönünden dikkate değerdir.⁷

3 Sayfa 42

4 Sayfa 45

5 Necatioğlu Halil, Elif Matbaacılık, Matbaacı İbrahim Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye adlı Eserinin Tenkitli Metni, 1982,12

6 Sayfa 53

7 Sayfa 55

Osmanlı'nın matbaa ile olan imtihanının sonunda, lonca ve hattatların karşı çıkması sonucunda basıma sınırlamalar getirilmiştir. Aslında yukarıda da belirtildiği üzere; Niyazi Berkes tüm kitap boyunca, esere adını veren “çağdaşlaşma” kavramını laiklik kavramının yerine koymaktaki ısrarı bu örnekte daha iyi anlaşılmaktadır.

Yazar kitabında temel olarak yenileşmeye ve çağın gereklerine ayak uydurmaya karşı en büyük direnmenin dinsel kimliğin altına yerleşen örf adet ve gelenekleşmiş kalıplardan; daha da ötesi bu örüntünün altında gizlenen ekonomik ve sosyal düzenin kendisinden geldiğini aktarmaktadır. Matbaa gibi bir teknik ilerlemeye karşı duruşun, dinsel kaygılar gibi gösterilmek istenen ekonomik çıkarların ve eski geleneğe ait yapıların olması, yazarın bu tespitlerini doğrular niteliktedir.

“Bunlardan çıkaracağımız sonuç şudur: Matbaacılığa karşı konan sınırlamalar şeriatın değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından gelmiştir. Basma sanatının Yahudi, Ermeni ve Rum dillerinde gelişmesine karşılık, Osmanlı dilinde gelişmemesinde bunun rolü olup olmadığı tarihçilerin belgelere dayanarak incelemesi gereken bir konudur. İyi bir gelişme sayılan bu iş “şariat tarafından engellendi” diyerek yargı vermek kolay, fakat her zaman doğru olmayan, bilime aykırı bir tutumdur” tümceleriyle Berkes görünenin altındaki bu mefhumu net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁸

Niyazi Berkes, yukarıda örnekleri verildiği üzere birinci bölümde Osmanlı Devleti'nde başlayan ilk yenileşme hareketlerini çeşitli örneklerle zenginleştirerek anlatmaya devam etmekte ve Humbaracı Ahmet Paşa'dan bahisle; özellikle orduda yenilikler yapmak istediğini ancak gerek kişisel eksiklikleri, gerekse dönemsel etkiler sebebiyle gerçekleşmediğini belirtmektedir. Yapılan ilk reform hareketlerinin, hep askeri alanda olduğunu belirtmekte ve iki sonuca ulaşmaktadır: birincisi devlet bürokrasisinin çapsızlığı sebebiyle temel sorunun sadece askerlikle ilgili ve sınırlı olduğuna ilişkin genel bir kanı bulunmaktadır. İkinci olarak ise; askeri alanda gerçekleştirilen reformlar, doğrudan ve doğal olarak teknolojik alandaki ilerlemeye, bilimsel-teknolojik ilerlemenin ise kaçınılmaz olarak ekonomik ve mali alanda büyümeye bağlı olması sebebiyle, dar ve etkisiz kalmış olmasıdır.

İç sebepleri bu şekilde sıraladıktan sonra yazar dış sebeplerle ilgili de bir dizi açıklamada bulunmuştur. Nizam-ı Cedit'e kadar giden süreçte en önemli dış engel olarak Fransa gösterilmektedir. Gerçekten de Fransız etkisi 17. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni adeta uyuşturucu gibi hareketsiz ve kabiliyetsiz kılan unsurların başında gelmektedir. Başlangıçta çıkarlarının zedelenmemesi amacıyla yenilikleri ve her türlü reform girişimini baltalayan bu devlet, bir yandan dış yardım ve etkilerle Osmanlı'yı gerektiğinde Rusya ve Avusturya'ya karşı kışkırtarak savaşa girmesine sebep olurken, bir noktadan sonra Mısır ve Cezayir örneklerinde olduğu gibi bizatihi kendisi istila hareketlerine girişmiş ve devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunmuştur. Diğer taraftan Berkes 1740 Kapitülasyonlarını da devletin tam anlamıyla ekonomik sömürgeye dönüşmesi olarak yorumlamakta ve önceden verilen kapitülasyonların geçici ve bilabedel olmak kaydıyla kullanılmasına karşın 1740 Kapitülasyonlarının tam anlamıyla bir ticaret antlaşması olduğunu ve başka devletlerin de kullanımına sunulduğunu söylemektedir.

Türkiye’de Çağdaşlaşma adlı kitabın bir sonraki konusu yazarın ilk yenilik hareketi olarak ele aldığı ve tarihimizce de ilk kabul edilen “Nizam-ı Cedit” hareketleridir. III. Selim’in tahta çıkmasıyla başlayan ve geride kalan kısımlarda da anlatıldığı üzere daha çok askeri düzenlemeleri içeren bu yenilikler, doğası gereği bu çabaların finansmanını da içerecek çalışmaları beraberinde getiriyordu.

Selim’in tahta çıkar çıkmaz ilk Meşveret Meclisi’nde ele aldığı ve 200 kadar bürokrattan çalışma yapmalarını istediği bu konu, Osmanlı entelejansiyasının oluşmaya başladığı ve geri kalma sebeplerinin açıkça dile getirilmeye başlandığı bir “seziş” dönemi olarak tarif edilebilir. Bir yandan ağır bir savaş yenilgisinden çıkmış Ruslarla müzakereye oturmak durumunda kalmış devletin dışarıda yaşadığı çıkmazlar, bir yandan da içeride büyük ekonomik sıkıntılara eklenmiş sistemsel bozukluklar yönetici sınıfı çare aramaya itmiştir.

Berkes’in anlatışıyla oldukça dikkate değer çalışmalar içeren ve yeni ordu yapılanmasından tutun da “İrad-ı Cedit” adıyla finansmana yönelik düzenlemelere, en azından askeri eğitim alanında yapılan yeniliklerden yurtdışına elçi gönderilmesi ve yapılan çalışmaların ülkeye getirilmesine kadar birçok alanda kapsamlı reformlara girişilmeye çalışılmıştır. Bu dönemin başarısız olma sebepleri iç ve dış sebepler olarak iki bölüm halinde incelenmiş; iç sebepler olarak ayan ve derebeylerinin, daha geniş anlamda eski düzenden çıkar sağlayan grupların yoğun direnişi ve hatta reform hareketlerinin sonuçlarını yapımcılarından bile daha ileri görüşle anlayarak engel olmaları, devlet içerisinde bir rüşvet ve iltimas müessesesi haline gelmiş munasip ve mukataa rejimlerinin giderek feodal mekanizmaları adeta devlet düşmanı haline getirmesi gibi olgular gösterilmiştir. Dış nedenlere gelince; burada gerçekten şaşkınlık verici ve bu toprakların insanı olarak üzüntüyle takip ettiğimiz gelişmeler anlatılmıştır. Birincisi reformcuların içerisinde ve padişahta mutlaka yabancı bir devlete bağlanarak kendisini koruma duygusu gelişmiştir. Öyle ki reformcular arasında İngiliz, Fransız ve Rus yanlılarının bulunması ve bu kliklerin birbirlerine rakip olarak çalışması, Osmanlı dış politikasının “yanardöner” bir hal almasına ve yararsız, sonuçsuz hatta zararlı adımlara dönüşmesine yol açmıştır. İkinci olarak dışarıya gönderilen diplomatların hiçbirinin yabancı dil bilmemesi ve Rum tercümanlara bağlı olmaları dışarıdaki gelişmeleri doğru ve zamanında takip edememelerine sebep olmuştur. Hatta kitapta “Kodrika Raporu” adıyla anılan ve Napolyon’a Osmanlı’nın bölünmesini salık veren bir raporun Osmanlı sefirinin müşaviri olan bir Rum tarafından yazıldığını gösterir ibretlik bir konudan bile bahsedilmektedir.⁹

Nihayetinde, kitabın bu bölümü dirayetsiz yöneticiler ve içsel unsurlar sebebiyle devletteki bu ilk reform hareketlerinin Patrona Halil İsyanı ile sonlanmasını anlatır ve dönemin aynı zamanda içte ve dışta Osmanlı Devleti’nin yıkılmasının mukadder olduğu fikrinin gelişmeye başlamasına ve de Avrupa’da “doğu sorunu” teriminin doğmasına yol açtığı belirtilerek sonlanır.

Berkes Selim sonrası dönemi “Üç Girişim” başlığı altında inceler:

1-Şer’i Sözleşme

2-Sened-i İttifak

3-Halifelik

Berkes’in incelemesine göre bu üç girişimin ortak noktaları; geleneksel Osmanlı egemenliğinin mutlak gücünün paylaşılmaması ilkesine aykırı biçimde, bu güce ortak olma

hevesinde olan kesimlerle yapılacak bir sözleşme yolu ile bir uzlaşmaya varmak ve bu şekilde kendi egemenliğinin devamını garanti altına almak. Bu üç çabanın birincisi, “Şer’i Sözleşme” olarak nitelendirilen bir antlaşma ile hükümdar gücünü şeriata dayama çabasıdır.

Berkes bu sözleşmeyi “ne şeriata, ne Osmanlı geleneklerine ne de hukuka dayanmaktadır” diye yorumlamıştır.¹⁰

Gerçekten de Padişah ve “kullarının” taraf olduğu, “bidat” kavramının kullanıldığı çok absürt bir belge niteliğinde olan bu sözleşme hiçbir işe yaramamıştır. Sened-i İttifak; Osmanlı tarihinde de padişahın mutlak egemenliğini ilk kez sınırlandıran anlaşma olarak kabul edilir. 1808’de hazırlanan bu uzlaşma belgesi ile ilk kez olarak siyaset alanında bir yeri olduğu kabul edilen hanedanlar (ayan, ağa ve kendine buyruklu güden derebeyler) ile devlet erkânı, ulema ve ocak ağaları ile bir araya getirilerek tartışılacaktır.

Osmanlı soyunun egemenliği altında, çıkarları çatışma halinde olan bu güçler arasında varılacak uzlaşma bir senede bağlanacaktı fakat bu “Sened-i İttifak” ölü doğmuştur. Bir kere belgenin niteliğinden bir biçimde haberdar olan derebeyleri anlaşmaya imza koymamış ve daha çok bir kısım ayanlar ile bürokrasi tarafından kabul gören bir belge niteliğinde olmuştur. Üçüncü bir çaba ise, II. Mahmut’un 1808-1825 yılları arasındaki en felaketli olaylar sırasında halifelik unvanını kullanarak hem Bektaşî yeniçeriliğine karşı hem de derebeyliğe karşı üstünlüğünü sağlama ve bunu yaparken de ulemaya, dolayısıyla Müslüman halka dayanma politikasıdır. Berkes II. Mahmut’un tarihteki “yenilikçi” imajıyla bu tutumun tam bir çelişki yarattığını, 1826 sonrası ile öncesi Mahmut politikalarının tam bir tezat teşkil ettiğini haklı olarak ileri sürmektedir.¹¹

Bu bölümde ayrıca “Ulusçuluk Akımları” üzerine de ilginç bilgiler verilmektedir. Son derece ayrıntılı bir araştırma yapılmış gibi görünen bu bölümde dış baskıların Müslüman ahalide olduğu kadar Gayrimüslim tebaada da etkilerini gösterdiği belirtilir. Osmanlı yönetim biçiminin bir parçası olarak geniş bir özerklik içerisinde yaşayan Hristiyan topluluklarda Fransız Devrimi’nin ulusçuluk hareketlerini canlandığı, özellikle Arnavut, Yunan ve Sırp aydınlarının ortaya çıkmaya başladığı anlatılır. Osmanlı dış işlerinde görevli Rum tercümanların görevleri gereği gittikleri Avrupa’da hem izlenimlerini hem de Doğu ile ilgili deneyimlerini birleştirerek yavaş yavaş bir uyanışı başlattıkları ileri sürülmektedir.

Sonuçta tarihte bilinen bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmıştır. Hristiyan tebaada ortaya çıkan bu ulusçuluk hareketleri Osmanlı dünyasında aynı biçimde milliyetçilik hareketlerini tetiklememiştir. Türkler ve Araplar; belki de bir bakıma kurucu unsurlar ve devletin yönetici halkları olmaları dolayısıyla, bu hareketlerin kaynağında bulunan milliyetçilik unsurlarından etkilenmek yerine, devleti koruma içgüdüleriyle “İslamcılık” eğilimini ortaya çıkarmışlardır.

BÖLÜM İKİ: TANZİMATTAN MEŞRUTİYETE

Bu bölümde Berkes önceki bölümden arda kalan şekilde reformcu kişiliği ile tanınan II. Mahmut’un arayışları ile ilgili meseleleri incelemeye tabi tutmuştur. Bu noktada en dikkat çekici hususlardan biri, II. Mahmut’un şeyhülislamın yetkisini azaltarak onu bütün halkın değil, sadece Müslümanların dini işlerinden sorumlu hale getirmesi ve bunun arkasından

10 Sayfa 136

11 Sayfa 147

İslami “şeriat” kavramı ile Osmanlı “kanun” kavramlarının yerini yeni “adalet” kavramının alması olmuştur.

Bu değişiklik, Berkes’e göre, “hukuka dayalı iradenin ve din, mezhep farkı gözetmeden eşitlik anlayışının doğmaya başladığını gösterdiği gibi, din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamında çağdaşlaşma sürecinin de asıl başlangıcı olmuştur.”¹²

Bu yeni durum, Tanrı emri ya da padişah iradesi dışında insan düşüncesi ile kurallar konabileceğinin, gerektiğinde bunların değiştirilebilir olduğunun kabul edildiğini göstermekte, hukukun kaynaklarına bir yenisini daha eklemektedir. Berkes’e göre Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile bu farklı kaynaklardan gelen yasaların birleştirilmesi önemli bir başlangıçtı. “Demek ki, Tanrı emri ve padişah iradesi kaynaklarından başka olan bir kaynaktan gelen yeni bir “teşri” (yasama) süreci başlamış oluyor. Bu son kaynağın niteliği henüz daha belirlenmemiş olmakla birlikte, hükümdarlık kurumunun daha çok dünyasallaştırılmasına paralel olarak, geleneksel hukuktaki eşitsizliğe dayanan farkların kalkmasına doğru, yani devletin demokratikleştirilmesine doğru da ilkel bir adım atılmış oluyordu.”¹³ Bizce bu fazlasıyla iyimser ve alabildiğine mana çıkarmaya çalışan bir görüştür. Devlet ricalinin kendi arasındaki çelişkilerine çare bulmaya yönelik geçici ve günü kurtarmaya yönelik işleri bir hukuki işlem ve reform boyutuna taşımak, arada bağlantı kurmanın ötesine geçip Sened-i İttifak ve Magna Carta arasında yapısal benzerlikler uydurmaya benzer. Şahsi fikrimiz açısından; devlet sisteminde önce hukukta sonra eğitim, askerlik ve diğer alanlarda konan bu çok başlılık ölçütü sonraki çağdaşlaşma eylemlerine yapı taşı olmuş olabilir. Ancak bunun bir “reform” olduğu ve temel bir devlet aklı olarak ele alındığı konusuna kani değiliz.

II. Mahmut döneminin belki de en önemli reformlarından biri olarak, Berkes üç yeni okulun açılışını göstermiştir. Bunlar; mühendishane, tıbbiye ve harbiyedir. Din ve devlet işlerinin kısmen de olsa ayrıldığına farz edildiği bu dönemde ilk eğitim şeriata bırakılmıştır. Yazar Osmanlı ülkesinde cehalete karşı savaşın esas olarak Müslümanlıktan farklı inanışlara karşı halkı bilinçlendirme olarak görüldüğü üzerinde durmaktadır. Burada özellikle esnafılıkta yaygınlaşan Bektaşilik hedef alınmış gibi gözükmeyle birlikte (yazar tarafından bu şekilde ifade edilmektedir.) gerçekte zamanın İslam “ulemasının” evrensel tüm sorunlar karşısındaki tutumları benzerdir. Bu konu zaten yazar tarafından da başlangıç bölümlerinde ifade edilmiştir.

Niyazi Berkes II. Mahmut dönemindeki ıslahatları diğerlerine göre daha ilerici ve etki uyandırıcı bulmaktadır. Tıp alanında yapılan düzenlemelerden giyim reformuna, basın alanındaki gelişmelerden teknik bilimler eğitimi üzerine yapılan çalışmalara kadar pek çok konuya değinmiş ve bizim de katıldığımız şekilde bunların dönemin geleneksel Osmanlı toplum yapısı üzerine fonksiyonlarından bahsetmiştir. Yine bizim de katıldığımız şekilde Berkes en büyük reformlardan biri olarak Harp Okulu’nun kuruluşunu göstermektedir. Yazara göre çok ağır ilerlese ve ancak Tanzimat döneminde kendisini gösterse de, Harp Okulu’nun 1834’teki kuruluşu yalnız Osmanlı tarihi için değil, Türk tarihi açısından da bir milattır. Kendi ifadesiyle “Harbiye’nin kuruluşu çağdaşlaşma tarihinin belki en önemli olayı oldu diyebiliriz. Bundan sonraki dönemin belli başlı olayları, bu kurumun eğitiminin sağladığı askerî ve düşünsel etkiler, bu kurumun siyasal gücü elinde tutanlara karşı tutumu, mezunlarının askerî, siyasal ve kültürel hayatta aldıkları yerler göz önünde tutulmadan anlaşılmaz. Kul sisteminin yok oluşu ile eski Osmanlı geleneğinden kopuşun yerine, II.

12 Sayfa 175

13 Sayfa 176

Mahmut'un kurucusu olduğu yeni Osmanlı devletinin toplumla devlet arasındaki ilk bağlantısını kuran kurum olduğu gibi, bu bağlantının sarsıldığı zamanlarda oynadığı rol ulusal birliğin gelişimine, ileride göreceğimiz aşamalarda da hizmet ettiği gibi sözünü ettiğimiz Osmanlı devletine ve onun sembolü olan Osmanlı padişahlığına bağlılığını da en sonunda bu okulun yetiştirdiği Mustafa Kemal ile koparmıştır. Harbiye ve ordu, siyasal olayların inip çıkmaları içinde aldığı rollerle geçen aşamalardan sonra, Türk ulusal birliği ve bağımsızlığı lehine bu bağı ilk koparan kuruluş olmuştur.”¹⁴ Gerçekten de Harp Okulu, Türk toplumunun sonraki 200 yıllık dönemine damga vuracak, tarihsel gelişimine önemli katkılar sağlayacak, belki de en az askerlik alanında verdiği hizmetlerin çok daha fazlasını Türk milletinin tarih sahnesinde oynadığı role verdiği düşünsel ve ideolojik katkılarla ortaya koyacaktır. Bu katkılar cumhuriyet döneminde de devam edecek, ancak toplumun parçalı yapısı ve başkaca sebepler bu önemli kurumun kapatılmasına kadar giden süreci inşa edecektir.

Niyazi Berkes'in eğitim alanındaki ikiliğin toplum sosyolojisi üzerine etkileri konusunda da ilginç ve bize göre isabetli tespitleri vardır. Berkes'e göre ikili toplum düzenine geçiş geleneksel eğitim ve dünyevi eğitim ayrımı farklı insan tipleri yaratmıştır. Bu da toplumda genelleştirilirse üç farklı “nispeten eğitilmiş” insan tipi ve de onların da karşısında geriye kalan “cahil” halk şeklinde bir tabakalaşma yaratmıştır. Toplum yukarıdan da olsa çağdaşlaşma evrimine girmişken ve önceki bölümlerde anlattığımız gibi dış etkilerle de olsa Gayrı Müslim tebaa arasında din, milliyetleri koruyucu nitelik taşıırken, Osmanlı toplumunda din milliyet fikrinin yerine cemaat fikrinin gelişmesine sebep olmuştur. Eski dinsel yapılar kendi içsel özellikleri gereği yeni fikirlere ve milliyetçiliğe karşı durarak toplumun çağdaşlaşmasına aykırı bir role bürünmüştür. Bunun sonucu olarak çağdaşlaşmak ancak dinsel alandan kopmakla mümkün olabilmış, dinsel kurumlar da daha katı bir hale bürünerek gericiliğin unsuru haline gelmişlerdir.¹⁵

Berkes Tanzimat'a kadar gelen dönemi bir “reformdan” ziyade bir başlangıç olarak görmekte ve tam Tanzimat dönemine girerken imzalanan 1828 Ticaret Antlaşmasını Tanzimat'ın bütün kalkınma çabalarına nokta koyan bir olay olarak görmektedir.

Tanzimat dönemine girişte yazar ilginç bir tanımlama yapmaktadır. “Bizim kesin olarak söyleyebileceğimiz, Tanzimat Hattı'nın bir anayasa, hatta bir kanun olmadığıdır. Avrupa'da hükümdarların kendi yetkeleriyle halkın hakları arasındaki ilişkilerde değişiklikler yapılacağını vaat eden, charte (senet, Latince carta) türünden bir belgedir.”¹⁶ Oysa bize göre anayasa, yukarıdan aşağı kanunlar koyan bir belge değil, tam tersine halk tarafından yönetici tabakanın hangi yetkilere sahip olduğunu belli eden, mümkün mertebe de kısa olması gereken kuralları bütünüdür. Bu açıdan bakıldığında gerçekten de Tanzimat Fermanı'nın bir anayasa olma niteliği yoktur. Fermanın açıkta bıraktığı pek çok konu olduğu için yabancı güçler bu noktaları irdelemeye başlamıştır. Berkes Britanya elçisi olmak üzere, büyük devletlerin temsilcilerinin Tanzimat maddelerinin uygulanmalarının denetleyicileri durumuna gelmelerinden bahsetmektedir.¹⁷ Buradaki boşlukları da Islahat Fermanı dolduracak o da Tanzimat gibi bir anayasa olmaktan çok bir önceki reformda sözü edilen vaatlerin gerçekleştirilmesine yönelik somut adımlar atacaktır. Yine “Osmanlılık” kavramı da ilk kez burada belirtilmektedir diye eklemektedir yazar. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile her ne kadar modernleşme yolunda önemli adımlar atılmışsa da, birçok yönden de başarısızlıklar

14 Sayfa 194

15 Sayfa 204

16 Sayfa 214

17 Sayfa 216

gözlenmektedir. Yeterli uzman kadronun olmaması, sarayın ve yabancı elçilerin hükümdar üzerindeki etki ve baskılarının artması, çağdaş bir devlet olmayı gerektiren unsurlardan yoksunluk, Osmanlı egemenliğinin sultanlık ve halifelik direklerine dayanmaması ve üstelik ulusal bir temelden yoksun olması gibi faktörler bu başarısızlığı etkileyen en önemli sebepler olarak sayılabilir.

Yazar özellikle ekonomik kalkınma anlamında yukarıda bahsedilen temellere dayanıl(a)maması yüzünden büyük bir başarısızlık yaşandığını ileri sürmektedir. Sonuçta Tanzimat rejimine karşı tepki olarak biri şeriatçılık, öteki anayasallaşma yönünde gözüken, fakat henüz daha sonra olduğu gibi kutuplaşmamış olan iki akım ortaya çıkmıştır.¹⁸ Anayasacılık hareketlerinin Türklük, Osmanlılık ve İslamcılık gibi kavramları birbirine karıştıran belirsiz bir unsur olarak yer aldığı, Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi temsilcilerinin kendi iç çelişkilerinden dahi kurtulamadıkları ve sonuçta bu durumun Abdülhamit rejimine yol açtığı belirtilmektedir.

Berkes Tanzimat’a tepki olarak doğan ve devrim girişimlerinde bulunan bazı gizli-açık örgütlerden örnekler verir: Kuleli Olayı (1859), İttifak-ı Hamiyyet (Yurtseverler Birliği) (1865), sonrasında ortaya çıkan Yeni Osmanlılar grubunu da detaylıca anlatır. Burada kelime kökenlerinden yola çıkarak Yeni Osmanlılar arasında ayrılıklar çıkmasından bahisle buradaki görüş farklılıklarının asıl sebebini; özellikle Namık Kemal ve Şinasi özelinde “laiklik” ve “ulusçuluk” olarak tanımlar. Gerçek şudur ki hem laikliğin, hem ulusçuluğun asıl öncüsü Şinasi’dir. Namık Kemal’de bunların ikisi de yoktur.¹⁹ Yazar Namık Kemal’i Osmanlıcılığın en tutarlı temsilcisi olarak eleştirirken görüşlerini şu ifadelerle kavramsallaştırır: “Namık Kemal, tabii haklar nazariyesinin mantikî sonuçlarından şeriatı kurtarmak çabasını, Osmanlı egemenliğini kurma çabasıyla birleştirerek şu sonuca varır: İslâmlık aslında bir “cumhur” değil miydi? Şeriat gereği “biat” akdi (mukavelesi) ile cumhura ait olan egemenlik hakkı Osmanlı hanedanına devredilmiştir ve bununla meşveret usulü meydana gelmiştir. Bu itibarla “meşruta” rejimi İslâmlıkla bir bidat değil, ümmetin (yani toplumun) icmaı (yani rızası) ile olan bir şeydir. Biatle yapılan bir devri ancak ümmetin icmaı kaldırabilir.”²⁰ Berkes’e göre ne şeriata ne de tabii haklar gibi kavramlara uyan bu görüşler üç uzlaşmazı birleştirme çabası olduğundan; yani gelenek, hukuk ve çağa uymayı birleştirmeye çalıştığından tutarsız ve uygulama dışı kalmıştır.

Nihayetinde yazar gerek düşün gerekse eylem alanındaki bu ikiliklerin soyut bir toplumsal bölünmeye yol açtığı görüşündedir. Berkes, 1871-1876 yıllarını fırtınalı bir “bunalım dönemi” bir dönem olarak tasvir ediyor; çünkü çağdaşlaşma sorunu üzerine, daha sonraları “İslamcılık”, “Batıcılık”, “ulusçuluk” sözcükleriyle tanımlanan üç akımdan birincisi kesin biçim almıştır. Yazara göre, bu dönemin koşulları altında Batı uygarlığı doğrultusunda elli yıla yakın süren çabalar durmuş, din-devlet ayrımı yönündeki gidiş yeni bir din-devlet birleşimiyle sonuçlanmış, dil ve düşünce planında bir uluslaşma gelişimi ise tamamen yok olmuştur.

II. Abdülhamit’in 1876’da imzaladığı Kanun-ı Esasi’nin din-devlet ayrımı açısından ileri doğru değil, geriye dönmüş bir kanun olduğunu söyleyen Berkes’e göre, “devlet yasasının eski Osmanlı düzeninde bile bulunmayan, sadece şeriat ve kanun-ı kadim geleneğine dayandığı varsayılan devlet-din bileşimi, ilk kez bu kanunda resmileşmiş bir meşruiyet

18 Sayfa 247

19 Sayfa 283

20 Sayfa 293

kazanmıştır. Berkes “Anayasalı Mutlakiyetçilik” olarak tanımladığı Abdülhamit idaresinin “istibdat” olarak nitelendirildiğini, ancak bu rejimin, buraya kadar yukarıda anlatılan tarihsel düzlem içinde şartların zorunlu sonucu ortaya çıktığını ileri sürmektedir.

Bu şartların önemlilerinden biri, İslam dünyasının büyük bir kısmının Avrupa devletlerinin egemenliği altında bulunuyor olmasının sonucu olarak, birçok Müslüman ülkenin çareyi Osmanlı halifesinde ve İslam birliğinde (İttihad-ı İslam) aramaya başlaması durumudur. Başka bir şart, Avrupa ile Osmanlı ilişkilerinin değişmesi, mesela İngiliz devleti için Osmanlı’nın eski önemini yitirmesidir.

Yazar, bu şartların yanı sıra Abdülhamit’in kişiliği ve düşüncelerini de sıraladıktan sonra ortaya çıkan “istibdattan,” güçlenen İslamcı akımlardan, basın-yayına uygulanan sansürlerden bahsetmektedir. “Yeni Osmanlıların İslamcı anayasacılığının ve liberalizminin özlediği sistem, sözünü ettiğimiz koşulların çarpıtıcı etkileri altında işte bu biçime girmişti. O rejime yalnız gâvurlar, Avrupa devletleri, dinsiz Con Türkler, Hristiyan Arap ve Ermeni ulusçuları düşmandı. Bu birbirinden farklı, birbirine karşıt, uzlaşamaz düşmanlar bir arada yan yana gösterildiği zaman, bunların her birini İslâmiyet’in düşmanı ya da Osmanlılığın haini olarak göstermek çok kolaylaşır. Bu biçimsiz yan yana gelişlerden en çok zarar gören 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Jeune Türkler akımı oldu.”²¹ Ancak Abdülhamit Rejiminin de kısa sürede kendi karşıtını meydana çıkardığı yazarın dikkatinden kaçmamıştır. Berkes alttan alta büyümekte olan isyan duyguları ve hareketlerini de çok açık şekilde göz önüne sermektedir: “Siyasal baskı rejimi, önleyemediği dış etkilerin yardımıyla, onun özelliklerine karşı çıkacak bir kuşağın yetişmekte olacağını öngörememişti. Dinden, şeriattan, gelenekten, maneviyattan o denli çok söz edilen bir dönemde, karanlık fikir ve inançlara isyan eden bir kuşak yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği de inançları inkâr ve materyalizmdi. Abdülhamit dinin mutlak gücünü kurarken, onun temellerini uyanan aklın karşısında tehlikeye koymakta olduğunun farkında değildi. Bu yüzden yeni kuşağın kafasında devlet ile din arasında daha belirli, daha kesin bir ayırım yapma olanağı doğdu.”²²

II. Abdülhamit döneminin batıcılık anlayışında çağdaşlaşma sorunu, Batı’nın sadece “maddi” ve “faydalı” yanlarını almak anlamına geliyordu ve sadece o yanları almanın İslam medeniyetine olumsuz bir etkisi olamazdı. Fakat Abdülhamit rejimi döneminde yavaş yavaş büyüyen başka bir batıcılık düşüncesi vardı. Bu anlayışa göre bir kültür, maddi ve manevi diye kollara ayrılamazdı; Batı uygarlığı alınacaksa bütün yönleriyle benimsenmeliydi, çünkü iyi ile kötü yanları ayırmak o kadar kolay değildi. Batı uygarlığı, herhangi bir dine değil, yepyeni temellere dayandığı için iyi ve üstündü. Berkes’e göre bu durum rejimin ilk isyancılarını ortaya çıkarmıştır. Üstelik bu isyancıların siyasal bir rengi yoktu. Böyle bir dertleri de yoktu. Yazara göre bu kuşağın en ayırıcı özelliği geçmişi ret, çağa koşmak, ona ayak uydurmak isteğidir. Bu isyancılığın siyasal alandan çok edebi alanda kendini gösterdiğini de not düşmüştür.

Niyazi Berkes “Meşrutiyet” adını verdiği bir sonraki bölümde Batıda hızla ilerleyen aydınlanma çağının tüm gezegene yayıldığı bir dönemde Yeni Osmanlıların umutlarının tam tersine bir din-devlet diktatörlüğü kurulduğundan bahseder. Geçmişte İslam ya da Arap uygarlığının parlaklıklarından alınan esinlerle 20. yüzyılın eşiğinde ve Batı uygarlığının yanı

21 Sayfa 350

22 Sayfa 376

başında yaşatılmak istenen böyle bir rejim, dışarıdan gelen etkilerin, içeride gelişen bozuklukların yıkıcılığından korunamazdı.²³

Abdülhamit rejimine ilk başkaldırmalar, sivil ve asker okullarında yetişen genç kuşak arasında başlamıştır. Niyazi Berkes, bu yönetime karşı siyasal oluşumların başlıca üç çevrede doğduğunu söylüyor: “Birincisi yüksek eğitim okullarında (özellikle Tıp ve Harp okulunda) gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı, ikincisi, üyelerinin çoğu subay olmakla birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler (cuntalar), üçüncüsü de, Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmaları.”²⁴ Daha sonraki zamanlarda bunların aralarında bağlantı olduğu ortaya çıkarılmış ve bunların hepsi “Jön Türk” akımı olarak isimlendirilmiştir.

Berkes bu akımın üç öne çıkan önderini anlatırken, hepsinden daha genç bir öğrenciden “Yusuf Akçura’dan” bahsedecektir. Berkes’e göre Akçura ortadaki en büyük problemin “milliyetler” sorunu olduğunu anlamıştır. Ancak henüz çekingen yaklaşımlarından dolayı açıkça bu görüşü savunamamaktadır. Bunu ancak 1904 yılında Türk adlı bir gazeteye gönderdiği uzun makalesiyle yapabilecektir. Ki bu makale tek başına bugün bile Akçura’nın en önemli eseri kabul edilmektedir.

1908 ile 1918 arasındaki on yılda, Berkes’in bildirdiğine göre, o zamana kadarki çağdaşlaşma aşamalarının hiçbirinde görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma dönemi yaşanmıştır. Ana konulardan biri, devlet sorunudur. Üç düşünce akımının hiçbirisi devletten memnun değildir, onun çağın gereklerine göre kalkınacak güçten yoksun olduğunu, toplumsal bir temelinin de olmadığını düşünmektedirler. Bunun yanı sıra batıcılar, din ölçülerinden arınmış çağdaş bir devlet, İslamcılar gerçek bir İslam devleti, Türkleşme akımı da ulusal bir devlet istemektedir. Ulusçuluk, dinde reform, aile, eğitim ve ulusal ekonomi sorunları, bahsedilen on yılın tartışılan diğer ana konularıdır. Akçura’nın ilk görüşleri Osmanlı’nın bir arada kalması için neler yapılabileceği üzerine kafa yormak olmuştur. “Devlet, Müslüman olmayan milletlere özerklik vererek bunların zaten devletle zayıf olan bağlarını büsbütün koparmalarını belki önleyebilir; vermezse, bunlar ulusal özerkliklerini ateş ve demirle kazanacaklardır. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu varlığını sürdürebilmek için federatif bir devlet biçimine dönüşmek zorundaydı.”²⁵

Berkes’in anlatımıyla Akçura, 1903’ten sonra artık Osmanlı birliğinin çözülme halinde olduğu, içindeki milletlerin ulusal amaçlarına ulaşmalarının önlenemeyeceği kanısına varmıştı. Sürgünler arasında dolaşan fikirler açısından onun lehine kaydedilecek daha önemli bir nokta, reform sorununun yalnız yönetim biçimini değiştirmek değil, bütün toplumu kapsayacak bir devrim sorunu olduğunu tek gören kişi oluşudur.

Berkes burada Ziya Gökalp’e de geniş bir paragraf açmıştır. Gökalp’in Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak formülünün aslında bu düşüncelerin eleştirisi olduğunu ve bu yönüyle katkı sağladığını belirterek “Türk, Türkçe konuşur, çağdaşlaşayım diye Fransızca ya da Almanca, İngilizce konuşmaz. Dil, kültürün en önemli hazinesidir. Demek ki, Türk ulusal kültürünün geliştirilmesi olmaksızın, çağdaşlaşma da olamaz.” biçiminde kavramsallaştırdığı ilginç bir örnek vermiştir.²⁶ Bu unsur bizce yaşadığımız zamanda da aynen geçerlidir. Özellikle küreselleşme sürecinde tek tip insan yaratma olgusunun gezegenimizi yeni bir

23 Sayfa 384

24 Sayfa 389-390

25 Sayfa 400

26 Sayfa 424

sömürü biçimine evirmeye çalıştığı bir dönemde, ulus devlet ve yurttaşlık olguları belki de geçmişe göre daha büyük bir önem kazanmıştır. Berkes'in tüm kitabında ve hatta farklı yayınlarında da üzerinde durduğu üzere²⁷ ulus bilinci aydınlanma çağına önemli katkılarda bulunmuştur. Aslında, insanlığın son 250 yıldaki tüm ilerlemesinin ulus devlet birikiminin elde ettiği kazanımlardan ibaret olduğunu iddia etmek bile çok hayalci bir tutum olmayacaktır.

Ulusal bilinci oluşturan en önemli unsurlar dil ve tarih bilincidir. Kapitalizmin savunucuları bu unsurları gördüğü içindir ki gerek düşünsel alanda, gerekse politik ve sosyal alanda küreselleşme yanlılarının en çok saldırdığı kavramlar ulus olgusu ve ulusal kültür birikimleridir. Ancak insanlık ulusların kendi dilleri ve tarihleri üzerinden yarattıkları kültürlerin tanışması ve kaynaşmasıyla biriken evrensel uygarlık birikimleri sayesinde ilerlemektedir. Ulus devletleri serbest dolaşım ve milli unsurlar açısından “gerici” olarak nitelerken, bütün bir dünyayı tek tip bir kültürün unsurları haline getiren küreselleşme bağnazlığını gelecek olarak tanımlamak da ayrıca bir tartışma konusu olmakla birlikte bu çalışmanın unsuru değildir.

1908 sonrası İslamcılarının da benzer bakış açısıyla ulus kavramına yaklaştıklarını Berkes'in kitabında hayretler içerisinde görmekteyiz: “1912 'de Sebilü'r-Reşat dergisinde çıkan bir yazı, ancak bir Ermeni milliyetçisinin sorabileceği sorulara benzer bir biçimde şunları soruyordu: “Türk” ne demek oluyor? “Türk”, “Osmanlı Saltanatı” ve “İslam Hilafeti” adını taşıyan siyasal bir şirketin üyelerinden yalnız bir tanesidir.”²⁸,

İki Balkan Savaşı ve sonrasında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla son bulan, 1908-1918 yılları arasındaki olaylar dizisi, genel olarak bilinmekle birlikte Berkes'in özellikle 1918'de; Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal durum ile ilgili gerçekten çok ilginç tespitleri bulunmaktadır. Berkes'e göre Osmanlı İmparatorluğunu diriltme, yaşatma, hatta büyütme özlemleriyle girilen savaş 1918 Kasım ayında sona erdiği zaman, bu imparatorluktan geriye bir tek Türk ulusu kaldığına bile pek az kişi inanıyordu. 1918 ve 1919 yılları içinde doğan birçok parti ve cemiyetin program ve tüzüklerine baktığımız zaman ister dinci, ister batıcı, ister ulusçu olsun, hepsinin düşününün altında yalnız Osmanlı saltanatıyla Osmanlı hilâfetinin varlığına hâlâ doğal olarak bakıldığını görürüz. Kurtuluş sorunu hâlâ ve yalnız saltanat ve hilafetin kurtuluşu sorunu imiş gibi gözüküyordu.²⁹ Berkes'in bu tahliline bakıldığında, Ömer Seyfettin hikayelerinin gerçekten de döneme esas anlayışı iyi analiz ettiği anlaşılmaktadır. Zira anılan yazar da pek çok eserinde ulusal benliğin oluşmaması sebebiyle düşülen garip durumları hicveder. Bu açıdan bakıldığında; yıkılmış bir imparatorluğun kalıntılarından dahi eser olmayan dönemde bile kurtuluşu yalnız hilafet ve yalnız saltanatın çerçevesinde arayan toplumsal altyapının, önceki dönemlerde çağdaşlaşmanın gereği olan ilerlemenin yakalanmamasında baş unsur olarak gösterilmesinde Berkes'e hak vermemek mümkün değildir. Gerçekte Kurtuluş Savaşı tarihi ve hatta günümüze kadar gelen süreç bile emperyalist ihtiraslara karşı ulusal bütünlüğün ve bağımsızlığın korunması mücadelesinden başka bir şey değildir. 2020'li yıllardan bakıldığında belki de güçlü bir ulus devlet zırhına kuşanmış ve onun koruması altında yetişmiş nesiller olarak, çağdaşlarımızın bağımsızlık ve ulus kavramlarının anlamlarını kavrayamaması hoş görülebilir. Ancak işgal altında ve yok

27 Örneğin “200 Yıldır Neden Bocalıyoruz” adlı eseri de bu yönde saptamalarda bulunmaktadır.

28 Sayfa 436

29 Sayfa 475

edilmeye niyetlenilmiş bir ulusun nesillerinin bile bu kavramları yabancı karşılaması ancak yüzlerce yıllık ölü toprağının bir türlü atılamaması ile açıklanabilir.

Berkes Misak-ı Milli bildirisinin gerçekte Wilson doktrinine verilen bir cevap olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışı kabul eden ve açıkça, yeni bir devletin üstelik farklı bir yapıyla gelmekte olduğunu ipuçlarını vermekte olan bir mesajı taşıdığını belirtmektedir.³⁰

Kurtuluş Savaşı içinde rol alan kişiler arasında bile, bunun sonraki yıllar için taşıdığı sonuçları kavramayan, bunları Tanzimat, Kanun-ı Esasi bildirileri gibi düşmanların ağzım tıkmak için yapılmış gösteriler sananlar bulunduğunu çok geçmeden Mustafa Kemal'e karşı açılan muhalefetten anlaşılacağını da ekler. Geniş bir anlam karmaşası içinde süren bu muhalefete karşı Mustafa Kemal, askerlik alanında gösterdiği kadar incelikli bir taktik ve strateji isteyen bir tutum geliştirmek zorunda kaldığı iddiasındadır. Berkes'in bu iddiasına karşı Mustafa Kemal'in kurtuluş mücadelesi ve sonrasında değişen koşullara göre mi stratejisini değiştirdiği, yoksa çağın ve ülke şartlarının mı kendisini siyasi bir yalpalanma durumunda bıraktığı konusunda emin değiliz. Yine bu dönemde Batıcılar ve Doğucular olarak bir ayrışmanın yaşandığı ve her iki tarafın da yoğun bir kafa karışıklığı içinde olduğu belirtilir. Gerçekten de sözgelimi Hikmet Bayur'u "Bolşevistlikle" tanımlamak bu kafa karışıklığının yoğunluğunu anlatmak bakımından önemli bir örnektir. Şahsi görüşümüz Mustafa Kemal ve onun başlattığı mücadelenin bu kavramlardan hiçbirine ait olmadığı yönündedir. Berkes de benzer biçimde bu durumu şu tümcede açıklamaktadır: "Saltanat ve hilafeti meşrutiyet rejimini Batı modeli sayanların ulus egemenliğine dayalı bir rejimi Sovyet rejimi saymaları şaşılacak bir şey değildir. Gerçekten böyle bir şey, meşru Osmanlı saltanat ve hilafetine isyan, yüzyılların büyük geleneğinden kopma demektir. Bu, şimdiye kadar gördüğümüz dönemlerin hiçbirinde girilmemiş ölçüde bir devrimciliktir."³¹ Yazarın da birçok yerde ima ettiği üzere bu "eşi görülmemiş devrimcilik" ne kadar yadsınmak istenirse istensin Mustafa Kemal'in "şahsında" toplanmış bir özellikti. Gerçek şudur ki gerek kurtuluş mücadelesinin başarıya ulaşması, gerekse ülkenin sağ salim yeni yüzyıla hazırlanabilmesi Mustafa Kemal'in önderliğinin içinde bulunduğu çağın Anadolu topraklarında sürpriz biçimde ortaya çıkmasından kaynaklanıyordu. Tarihsel süreçte tahlil edildiği zaman, Mustafa Kemal figürünün ortaya çıkabilmesi de hem bu toprakların kaçınılmaz yapısından kaynaklanmış, hem de onun diyalektine zıt biçimde ivme göstererek ileri doğru büyük bir sıçrayış olmuştur. Dolayısıyla sonraki yüzyıl Türk milletinin tarihini Mustafa Kemal'den ayrı okumaya kalkan her tahlil, kaçınılmaz biçimde hatalı ve eksiktir.

BÖLÜM ÜÇ: CUMHURİYET DEVRİMLERİ

Buraya kadar gelinen aşamalarda, Niyazi Berkes Türkiye tarihinin kısa bir özetini yapma ihtiyacından yola çıkarak, çağdaşlaşma, sekülerizm ve laiklik gibi terimlerin gelinen noktada nasıl bir özden karşımıza çıktığını kavramsallaştırma gayretinde olmuştur. Kitabın en başından itibaren çağdaşlaşma sürecini tarihsel süreçten geçirerek cumhuriyet devriminin siyasal, ideolojik ve toplumsal kökenlerine ışık tutma gayreti içindedir. Buradan sonra ise 300 yıla yakın bir zamanı alan ve tohumları her ne kadar atılmış olsa da çağdaşları gibi gelişemeyen bir ilerleme sürecinin çok kısa bir zaman içerisinde nasıl gerçekleştirildiğini

30 Sayfa 480

31 Sayfa 486

anlatma gayreti içindedir. Daha bölümün başında Türkiye'nin Berkes'in deyimiyle "çağdaşlaşmasının" ne gibi zorluklarla karşı karşıya bulunduğu açık bir biçimde ortaya konmuştur. "Din devleti görüşüne karşı "ulus devleti" görüşünün zaferi, çağdaşlaşma yolunda belli bir doğrultuda birbiri arkasından gelecek bir dizi reformun kapısını açmış oluyordu. Bunların başlıcaları, bu kitapta incelediğimiz aşamaların buraya kadar bize göstermiş olduğu nedenler yüzünden hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel olarak yaşam ve kültür alanındaki değişimler olmuştur.

Bunlar yeni perspektif içinde Cumhuriyet devrimleri olarak tanımlanırlar; çünkü onlara hâlâ karşı olanlar bulunduğu halde koşullar bu değişikliklere girişilmesini adeta kendiliklerinden zorlar ve bir önderin kılavuzluğunun rotasını izlerler.³² Berkes devrimlerin özelliklerini incelerken Türk tarihinde uzun bir dönem sonra ilk defa Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsında tutarlı ve tuttuğunu koparan bir önder bulunduğunu ve bunun itici bir güç olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Türkiye tarihini bilimsel olarak inceleyen birçok yerli yabancı yayın, önderlik unsurunun Türkiye'nin toplumsal sınıf atlama yıllarının en itici gücü olduğunu kabul etmektedir. Mesela Mustafa Kemal'in şahsında batılı ilkeleri özümsemiş ve çağdaşlaşmanın gereğini kavramış bir lidere sahip olan bir ülkenin, bu ilerlemenin ancak ülkenin ve toplumun nesnel koşulları ele alınarak gerçekleştirilebileceğine olan bir inancın da mevcut olduğundan bahsedilmektedir. Bu bakımdan ilgi çekici bir örnek Atatürk'ün sağlığında devrimlerin ilkelerinin belirlenirken "devrimcilik" başta sıralanırken "Batıcılık" gibi bir unsura yer verilmemesidir.³³

Bize göre ülkenin ve toplumun bir başka "şanslı" yönü, liderinin Batıyı tam olarak anlarken, uygulamada veya konjonktürel aksiyonlarda çağdaşlarını takip etmemesi; hatta onlardan çok daha ileri görüşlü bir siyasa ortaya koyabilmesidir. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk'ün çağında Batıda hakim olan eğilim "dikta rejimleri" unsurudur. Birçok Avrupa ülkesi; üstelik en önemlileri dikta rejimiyle ya da otokrat liderler eliyle yönetilirken, faşizm ve dikta adeta bir akım ve moda haline gelmişken Mustafa Kemal Atatürk Türkiye'si sürekli demokrasi ve toplumsal irade yönünde ilerlemeye gayret eden bir topluma kavuşmuştur. Bunda Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsının oynadığı rol tartışmasızdır. Atatürk Türkiye'si "On yılda on beş milyon genç" yaratmanın ve ülkeyi "demir ağlarla donatmanın" verdiği özgüven ve taze kanla yeni rejimin adımlarını atmaktadır.

Berkes sonraki anlatılarında aşama aşama gerçekleştirilen saltanatın kaldırılması (1922), hilafetin kaldırılması (1924), eğitim birleştirilerek (Tevhid-i Tedrisat Kanunu) medreselerin kaldırılmasından bahseder. (1924) Tekkeler ve zaviyeler kapatılması, şeriat mahkemelerinin kaldırılması (1924), Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu ve kurumu kabul edilmesi (1924), Avrupa takvim ve saati alınması (1925), İsviçre Medeni Kanunu kabul edilmesi (1926), Latin harflerinin kabulü (1928), anayasada bulunan devletin dini maddesinin kaldırılması (1928) ve anayasaya laiklik ilkesi konulması (1937) gibi devrimlerin üzerinde durur. Özellikle eğitim ve hukuk alanında yapılan işleri çok önemseydiği belli olan Berkes'in bu konuda yapılanların devrimci etkilerinin bugün her Cumhuriyet yurttaşının kendi yaşayışında belirleyebileceği ve daha eski dönemlerle ölçülemeyecek genişlikte olduğunu ifade eder. Kişi ve toplumsal çevre alışkanlıklarının, din sorununun ve bu sorun karşısında çıkan politik dalgalanmaların

32 Sayfa 521

33 Sayfa 522

güçleştirici, bozucu ve karıştırıcı etkileri hukuk alanında olduğundan daha çok olduğunu da not eder.³⁴

Berkes din ve laiklik konularında Cumhuriyetin tutumuna iki farklı yönden karşı çıkış olduğunu belirtmektedir: bu iki görüşün birincisine göre, Anayasaya giren laiklik ilkesinin kendisi laikliğe aykırıdır.

İkinci görüşe göre de öyledir, fakat başka gerekçelerle. Bunların her ikisine göre laiklik, devlet ile dinin ayrılması ise o halde din nasıl devlete karışmayacaksa, devletin de dine karışmaması gerekir, ikinci görüşe göre, yukarıda anlattığımız siyasal, hukuksal, eğitsel sınırlandırmalar din özgürlüğünü sağlamayı değil, dini kaldırmayı güder.³⁵ Niyazi Berkes bu iki görüşe de katılmıyor gibi görünmektedir. Ancak tıpkı ilk bölümlerde olduğu gibi burada da din, laiklik ve sekülerizm üzerine tezlerinde bizce tutarsızlıklar bulunduğundan bu bölümleri “sonuç” bölümünde irdeleyeceğiz.

Bu noktada devrimlere karşı çıkan cenahtan özellikle Kuran’ın Türkçe çevirisinin yapılmasına karşı çıkan Reşid Rıza adlı bir zattan örnekler vermiştir. Aynı şahsın Kuran’ın İngilizce ’ye çevrilmesine müspet fetva verirken, Türkçe ’ye, Türklüğe ve Atatürk’e olan garezi yüzünden aleyhte pek çok yazı yazdığını da örnekler ve kanıtlarla ifade etmiştir. Bu kişinin bağlı olduğu ve o dönemde Türkiye’de de faaliyet göstermeye çalışan akımların günümüzde “Selefi” adı altında tüm dünyada büyük sorunlara sebep olan köktenci bir mezhep olması durumu daha da şaşırtıcı kılmaktadır.

Son bölümde Berkes cumhuriyet devrimlerinin korunması konusuna değinmiştir. Öncelikle yazarın kitabını yayınladığı yıl olan 1973’ten, bu incelemenin yazıldığı 2021 yılına kadar gelinen süreçte bu konu başlığının hala aynı yakıcılıkta ve güncel olmasının bir taraftan hazin bir taraftan da gelecek nesiller açısından derslerle dolu olduğunu söylemek gerekir. Belki de Berkes’e katılmadığımız konulardan biri de kendisinin dolaylı yönden Atatürk devrimleriyle önemli bir adımın atılarak bazı kapıların çağdaşlaşma lehine kapanmış olduğu hususlarıdır.

Bize göre demokrasinin temel sorunlarından biri de kendisini yıkmak isteyen düşünce ve akımlara karşı ne yapılacağı sorunsalıdır. Cumhuriyet, ulus devlet ve devrimlerin de tıpkı demokrasi gibi kendisini yok etmek isteyen güçlere karşı mücadele etmesi gerekir. Belki de yeni çağın ileri adımları bu mücadelenin ateşinden güçlenecektir. Bu bakımdan Cumhuriyet’in vadettiği çağdaşlaşmanın gerçekleşebilmesi için farklı unsurları da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu konuyu da sonuç bölümünde izaha gayret edeceğiz.

Berkes “Cumhuriyet devrimlerini koruma davası, bu yeni ilkeler ve anlamlar sonuçlanışının bütünlüğünü, şaşılacak bir tutarlılık gösteren iç mantık kuruluşunu koruma davasıdır. Ekonomik ve toplumsal olgular düzlemindeki çağdaşlaşma süreci, başka yerlerde de görüldüğü gibi, bizim inceleme konusu yaptığımız görüş, dil, değer ve düşün düzlemindeki çağdaşlaşma sürecinin gerisinde kalır. Bu süreç, tek bir kuşak toplumunun işi olmamıştır. Toplumların bilinçliliğinin sürekli olarak anlam düzeyinde yaşatılması sağlanmadıkça, toplumlar maddî yaşam düzeyindeki tutum ve ilişkilerinde tutarlılık sağlayamazlar”³⁶ diyerek, bir yandan devrimcilik ilkesinin içeriğine atıfta bulunmakta, bir yandan da çağdaşlaşma

34 Sayfa 534

35 Sayfa 537

36 Sayfa 551

lksnn devam ettirilebilmesinin tek bir kuşağın ii olmadığı üzerinde durarak tarihsel devininin sağlanabilmesinin ilerlemenin maddi unsuru olduğunu ortaya koymaktadır.

Niyazi Berkes kitabını çağımız açısından dikkat çekici bir temenni ile noktalamaktadır: “Atatürk, açtığı çağın getireceği sayısız siyasal, ekonomik, toplumsal sorunları zm olmak iddiasına kalkımamıtır. O, geleceğin kuaklarına ağda, dünya erevesi içinde, geleceğin bütün özgürlük kapılarını açan bir miras bırakıp gitmiştir.

Bu mirasın geçen elli yıllık süre içinde ne ölçülere kadar etkili olduğunu, etkilerinin toplumun yapısında, kişilerin yaşamında ve yaşantısında ne gibi sorunlar yarattığını, bunlardan ayrılmanın ya da bunlara aykırı tutumların hangi yanlarda, hangi koşullar altında çıktığını ayrıca incelemek gerekir. Bunu 50. yildnmnde yapanların çıkacağını umarız; umudumuz gereklemese bile, ikinci 50. yildnmnn kutlanıında yapanlar çıkacaktır.”³⁷

Cumhuriyetin ikinci 50. Yılına çok yakın olduğumuz 2021 yılından yaklaşık yarım yüzyıl önce yazılmış bu kitabın son temennisine baktığımızda Niyazi Berkes’in bahsettiği muhasebenin yapılması için “tam sırası” olduğunu düşünüyor, son paragraftaki tespitlerine ve umutlarına can-ı gönülden katılıyoruz.

SONUÇ

Niyazi Berkes’in “Türkiye’de ağdalama” adlı eseri, pek çok açıdan Türk dn tarihinin en önemli yapıtlarından biridir. Akademide alanında yaygın biçimde okutulan bir eser olması bir yana, basit bir taramayla Osmanlı-Türk sosyolojisine ilişkin yapılan hemen hemen tüm uluslararası çalışmalarda başvurulan, atıf yapılan ve türlü biçimlerde yararlanılan bir bayapıt özelliği taşımaktadır. Bu durumun pek çok gerekçesi bulunmaktadır. Öncelikle eser bütünlüklü yapısı, son derece derin ve uzun zamana yayılan araştırmaların neticesinde ortaya çıkması ve savlarında birinci derece kaynaklara başvurması yönünden daha ziyade bir “kaynak eser” niteliği taşımasıdır. İkinci olarak bu satırların yazarına göre de Ortadoğu coğrafyasının en temel düşünsel problemlerinden olan “kavramların yerine oturtulması” hususunda oldukça ileri bir adım ve anlatım dili anlamında da sade bir dil kullanılması sebebiyle kolay anlaşılabilir bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Berkes son derece sade bir üslupla Türkiye’de ağdalama mefhumunun izlerini 17. yüzyıl Osmanlı Devleti ve dünyasında aramakta, o dönemden günümüze kadar gelen koşulları nesnel örneklerle izah ederek tarihsel süreç içerisinde Türk toplumsal gelişimini izah etmektedir. Öncelikle Osmanlı Devlet yapısını izaha koyularak günümüzde dahi bizce yanlış bir biçimde “teokratik” olarak tanımlanan Osmanlı’nın ne teokratik, ne de feodal bir devlet olduğunu ortaya koymakta ve bu bakımdan Türkiye’deki ağdalama sürecinin “sekülerizm” ya da “laiklik” çerçevesinde tartışılmasını yanlış bulmaktadır. Buraya kadar bir itirazımızın olmadığını belirtmekle birlikte giriş bölümünde izah etmeye çalıştığımız üzere Batıdaki dini anlayışın yıkılmasına yönelik çabaların seküler ve laik emsiye altında tanımlanabileceği ancak Türkiye ve İslam coğrafyası için aynı koşulların geçerli olmadığı görüşleri üzerinde tam kani olmadığımızı belirtmek isteriz. Bize göre; farklı coğrafyalarda, farklı dinler ve toplumlarda ağdalama süreçlerinin farklı dinamikleri olmasını doğal buluyoruz. Ancak İslam kültürü ve toplumsal pratiğinin farklı yönelimlere sahip olması bize göre din devlet

ilişkisi, daha doğrusu dinin önce imparatorluklar, sonra emperyalistler tarafından işgal edilerek sömürünün ortaklaştırılmış bir nesnesi olarak kullanıldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Niyazi Berkes'in tahlillerini ve dayandığı gerekçeleri anlıyor, ancak ulaştığı sonuca katılmıyoruz. Bizce Berkes burada hem yaşadığı dönem, hem de şahsi pratikleri sebebiyle Batı sosyolojisinden etkilenmektedir. Bu bakımdan tekraren belirtmek isteriz ki din ve inanç bize göre iki apayrı kavramdır. Dini inancın devletleşmiş bir unsuru olarak görmek gerekir. Bu bakımdan yönetim unsuru veya etkileşim nesneleri farklı da olsa tarihsel süreçte benzer etkiler yaratmıştır ve yaratmaktadır. Burada kullanılan unsur ister kilise olsun ister budist tapınağı, etki kaynağı olarak ister Scientolojist toplantıları kullanılsın, isterse Nurcuların maklubesı, bize göre sınıflandırılmalarında kullanılacak ölçütler devletle ilişkileri, tarihsel etkileri ve toplumsal durumlarıdır. Ancak yine de “çağdaşlaşma” teriminin süreci tanımlamakta uygun olduğu ve teokratik olarak tanımlanan pek çok unsurun “geleneksel” olduğu hususlarına da hararetle katılıyoruz.

Berkes 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerin adeta Türkiye Cumhuriyeti'ni zorunlu kıldığı tahlilini yapmaktadır. Türkiye'nin iki yüzyıllık gelişimini üç ana başlık altında inceleyerek günümüzde ulus-devletle sonuçlanan gelişmeleri anlatır. Bu sırada bizi etkileyen en önemli bölümlerin İbrahim Müteferrika hakkında yaptığı derin inceleme, Osmanlı dönemi kahvehanelerinin toplumsal ve siyasal etkilerini berrak bir biçimde anlatılması, Utarizm hakkında yaptığı analizdir. Yine II. Mahmut'un ilk dönemindeki “gericiliği” ve Abdülhamit'in “borsa düşkünlüğü” bize göre çarpıcı anlatımlar olmuştur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserde hiç kuşkusuz en çok dikkat çeken tahliller Namık Kemal ve Ziya Gökalp üzerine olanlardır. Berkes, Namık Kemal'in Selim devrinde başlayan ve Tanzimata kadar süregelen toplumsal ikiliği keşfeden ve bu bakımdan uluslaşmaya giden yapı taşlarının en önemli karakterlerinden biri olarak görmektedir. Elbette bu Namık Kemal'in bilerek yaptığı bir şey değildi. Berkes'in tanımıyla o bir “Osmanlı Milliyetçisi idi” Berkes buradan hareketle Namık Kemal'in de yaşadığı dönemin toplumsal dualitesinin yarattığı çelişkileri kendi içerisinde de aynen taşıdığını belirtmektedir. Ziya Gökalp ise Niyazi Berkes açısından Kemalist dönemin reformlarının doğrudan kaynağıdır. Özellikle Ziya Gökalp'in laik ulusçuluğunu, Atatürk Devrimlerinin mayasını hazırlamış olması hasabıyla çok önemli bulunmaktadır. Bize göre, Berkes'in tespitleri isabetli olmakla birlikte burada muhakkak bulunması gereken bir diğer düşünür de Yusuf Akçura'dır. Cumhuriyet Devrimlerinin ilerici fonksiyonlarının daha net anlaşılabilmesi açısından Ziya Gökalp'in kültür ve ulus üzerine tespitlerine mutlaka Yusuf Akçura'nın Türkçülük anlayışına getirdiği çağdaş yorumların eklenmesi gerekmektedir.

Nihayetinde Cumhuriyet Devrimlerine bakış açısı olarak Berkes, iki yüzyıllık Osmanlı tarihinde yaşananların mantıksal sonucu olarak bakmaktadır. Ona göre Osmanlı Devleti'nin ilerleyen Batı karşısındaki tutumu, onu doğal olarak uluslaşmaya ve Türkiye Cumhuriyeti'ne götürmüştür. Mustafa Kemal Atatürk'ün kişiliği de bu ilerlemenin harcı olmuştur. Bu bölümde de kendisiyle aynı düşünmekte ve laikliğin Türk çağdaşlaşmasının ulus-devletle birlikte yegane unsurları olduğu görüşlerini paylaşmaktayız.

21. Yüzyıl, emperyalist küreselleşme sürecinin dünyayı yeni tanımlama ve bölüşüm ilişkilerine konu ettiği bir dönemi ifade etmektedir. Tarihsel incelemelerde karşımıza çıkan en önemli ders, uluslaşma mücadelesinin aynı zamanda bir çağdaşlaşma mücadelesi olduğu ve ilerlemenin ulusal devrimlerin başarısına bağlı olduğu şeklindedir. Günümüzde küreselleşme

politikalarının ulus devletleri hedef alan çizgisi, sadece politik bir sorun olmaktan çıkmış durumdadır.

Ulus devletlerin ve cumhuriyetlerin hedef tahtasına konulup geri bir yapı olarak sunuluşu, bir taraftan yurttaşlık olgusunun tek tip insan yaratım süreci olarak aşağılanırken, diğer taraftan da dünyanın çeşitliliğinin tek tip moda, tek tip kültür, tek tip ekonomik ilişkiler “bütünleşmesine” indirgenerek küresel amaçlara hizmet etmesi talebi kendi iç çelişkisi olmaktan öte kavramsal gericiliğinin de göstergesidir. Bu ortamda Niyazi Berkes gibi düşünürlerin 50 yıl önce yaptığı çalışmaların pek çok açıdan günümüzü aydınlatması, daha çok incelemeye ve üzerinde çalışmaya değer olduklarını göstermektedir. Kuşkusuz yurttaşlık bilincinin oluşturulması, çağdaşlaşmanın temel öğelerinin toplumsal düzlemde daha iyi karşılık bulması, onun felsefi düzeyde ayrıntılı ve nesnel analizinin yapılabilmesine bağlıdır. Ki Berkes’in bunu büyük ölçüde başardığı anlaşılmaktadır.